

RALF DAHRENDORF

HLEDÁNÍ NOVÉHO ŘÁDU

Přednášky o politice svobody
v 21. století

PASEKA
PRAHA - LITOMYŠL
2007

V.
LIBERÁLNÍ ŘÁD POD TLAKEM:
DEMOKRATICKÁ DILEMATA

Demokracie...

Model parlamentní demokracie je nádherně jasný. Dvě politická seskupení se shromáždí v jedné komoře. Jedno z nich, o něco větší, vytvoří vládu, kdežto druhé, menší, představuje opozici. Za oběma stojí rozsáhlé sociální vrstvy. Jedno z nich je celkem s danými poměry spokojené a pokouší se je proto zachovat prostřednictvím obezřetného přizpůsobení, kdežto druhé se snaží o zlepšení své často nepříznivé životní situace prostřednictvím změn. V pevně stanovených, pravidelných odstupech se konají volby. V nich se ukazuje, že na okrajích obou seskupení došlo k posunům; pro mnohé toho vláda udělala příliš mnoho nebo příliš málo, a oni proto dají své hlasy druhé straně. Dosavadní opozice se proto přesune na druhou stranu sněmovny a dosavadní vláda zaujme její místa. V parlamentu ve Westminsteru to obě seskupení činí doslova; dosavadní vláda sedí po pravici mluvčího a opozice po levici.

Potud model; skutečnost je ale vždy komplikovanější. A to téměř vždy: v parlamentu na Maltě se to v posledních desetiletích dělo právě tak, jak je tomu ideálně, a příslušná vláda měla vždy v parlamentu většinu jednoho hlasu. Dokonce i ve Westminsteru však není věc zcela přehledná; existují třetí, čtvrté, páté strany, mezi nimi malé či důležité, jako jsou severoirské skupiny, a přinejmenším v první polovině 20. století existovaly stranické frakce, a především koalice. Obraz mění i jiná institucionální uspořádání, zejména pokud sledují americký model dělby moci, takže obraz politiky někdy znamená *cohabitation* (soužití) a hlavně konfrontace zvolené vlády a zvoleného parlamentu.

Ještě důležitější je fakt, že politické struktury v kontinentální Evropě (a ještě mnohem více v ostatním světě) nespočívají na homogenních společnostech sestávajících ze dvou tříd. Politický řád zde určovaly naprosto jiné síly. Mohou to být konfesionální seskupení: ve výmarské republice rozhodovala téměř po desetiletí katolická strana středu. Mohou to být také regionální zastoupení: např. Katalánci zatemňují obraz španělské demokracie. Nedávno přišly do módy antistranické strany, především ve skandinávských zemích a v Holandsku. Ve východní a jihovýchodní Evropě se organizují ohrožené sociální skupiny, jako maloroľníci anebo zbytky staré nomenklatury.

Podobné komplikace nejsou ničím neobvyklým; jasný obraz demokracie kalily už předtím. Proto bylo také vždy důležité se ptát, co se zamýšlí institucemi, které svůj jednoznačný výraz dostaly na Maltě a někdy ve

Westminsteru. Myslím, že jde o trojí věc. *Zaprvé* má demokracie (ve výstižné formulaci Karla Poppera) umožňovat, aby vlády odcházely bez krveprolití.¹ Dovoluje pokojnou změnu prostřednictvím výměny mocných. *Zadruhé* demokracie vytváří fórum pro neustálou kontrolu mocných. Zákony, které tito mocní vytvářejí, podléhají v parlamentu pečlivému přezkušování. Pro všechny činnosti vládnoucí skupiny existuje protiváha – i když jen v podobě protiargumentů –, často ale také jako institucionálně zakotvené *checks and balances* (kontroly a vyvažování). *Zatřetí* demokracie umožňuje voličstvu, tj. občanům, aby své zájmy a preference vnášeli do politických procesů. Přímo se to děje ve volbách, nepřímě ale také především prostřednictvím debat zástupců lidu. Parlament reprezentuje lid.

...a liberální řád

Léta po revoluci 1989 vládla v postkomunistických zemích Evropy vrcholná doba modelů. Ekonomové jezdili do hlavních měst, aby tam prosadili onen model tržní ekonomiky, který mnozí nazývají „washingtonským konsenzem“, totiž model kapitalismu obhajovaný Světovou bankou a Mezinárodním měnovým fondem. Následovali je politici a politologové se záměrem včlenit do ústav „model westminsterský“. Výsledkem takovýchto pokusů bylo vystřízlivění. V prvním případě, totiž v oblasti hospodářství, následoval leckde problematický vývoj –

například se rozmohla korupce a mafie –, aniž se rýsovalo nějaké východisko. Ve druhém případě, při prosazování politických ústav, se šířilo zklamání. Důvody tohoto stavu se mezitím staly mnohým zřejmé. Tam, kde modely do určité míry fungují, mají určité předpoklady, které se nedají ukvapeně vytvořit experty dopravenými tam odjinud, ale musí dlouhou dobu růst.

O hospodářském řádu se zde přímo nemluví. Avšak vyplatí se nabádat k obezřetnosti. Tržní ekonomika a demokratický řád mají určité společné znaky. Oba jsou (abychom ještě jednou použili Popperových slov) krokem do nejistoty, který se spoléhá na zkoušku a omyl, a nikoli na plánování „blahosklonných“ diktátorů. Oběma se proto daří na stejné půdě. Přesto však jsou odlišné: jeden z velkých omylů mnoha nových demokracií – a ostatně i jeden z omylů výmarské republiky – spočíval v očekávání, že politická demokracie nutně, ba přímo automaticky vytvoří hospodářský blahobyt. Tak tomu opravdu není. Obojí vždy vyžaduje osobité úsilí. Kdo je ve svých očekáváních vzájemně směšuje, může lehce ztratit obojí: protože nekvete ekonomika, opouští se také demokracie. I to připomíná výmarskou republiku po velké hospodářské krizi, kdežto v zemích, v nichž byla demokracie pevněji zakotvena – například ve velké Británii a ve Spojených Státech –, nevyvolaly žádnou politickou krizi ani značné hospodářské neúspěchy.

Aby demokracie dostála svým závazkům, musí být zakotvena v liberálním řádu. K tomu patří mnoho institucí a ctností. Dalo by se hovořit o smyslu pro občan-

skost, o politickém vzdělání, o tématu, které zejména zajímalo prvního německého prezidenta Theodora Heusse, totiž že demokracie potřebuje demokraty. Demokracie je životní forma. Především dva předpoklady demokracie je zde třeba alespoň pojmenovat, poněvadž patří k jádru liberálního řádu: občanskou společnost a právní řád.

V jazyce německé každodennosti jsou oba ostatně zatíženy omylem, který má dalekosáhlé důsledky, totiž jejich napojením na stát. Dvojnáčnost německého slova „občan“ – jako *bourgeois* (buržoa, měšťák) a jako *citoyen* (občan v politickém smyslu) – podnítilo mnohé, aby hovořili o občanech *státu*, zatímco jde právě o občana mimo všechny státní funkce. Zvláštní německá právní tradice, v níž takřka na počátku stála státní správa, a nikoli nějaká Magna charta, zavedla místo právního řádu či panství práva, *rule of law*, právní stát.

Občanská společnost je společností svobodných sdružení. Lidé se sjednocují kolem svých zájmů a preferencí. Starý dobrý pojem soudružství to zachycuje lépe než společnost nebo společenství. Vazby soudružství jsou žitým světem; poněvadž existují, nejsou stát a politika důležité nade vše. Politická demokracie bez sítí občanské společnosti se buďto vznáší ve vzduchu, nebo je přetížena. K jádru fungující demokracie patří, že od ní občané nepožadují všechno. Má stanovit spolehlivý rámec, ale ostatní přenechat občanské společnosti samé – stejně jako se občanská společnost nemá neustále domáhat pravidel stanovených státem a peněz z daní. To je obtížnou úlohou obzvláště v zemích, v nichž stát

byl všudypřítomný a svobodná sdružení občanů byla trpěna jen jako počiny funkcionářů.

Panství práva je další neméně komplexní předpoklad liberálního řádu. Ani ono není samozřejmým následkem demokratických postupů. Spojené státy americké byly po mnoho desetiletí – a v něčem jsou až dodnes – demokracií, v níž se panství práva rozvinulo jen velmi podmíněně. Na druhé straně mělo Prusko přinejmenším zkušenosti s právním státem, v mnohém ohledu rovněž s panstvím práva, dávno předtím, než se zde prosadily demokratické instituce. Liberální řád vyžaduje obojí. Právem věnoval Friedrich von Hayek ve svém velkém díle *The Constitution of Liberty* (Ustavení svobody) tak velkou pozornost roli práva.² Následující analýzy mne povedou dokonce k závěru, že tam, kde selhává demokracie, představuje *rule of law* nepostradatelné prostředí pro její návrat.

Neboť všechny ty nádherné věci, o nichž se až dosud mluvilo, nejen že nejsou něčím samozřejmým, nýbrž jsou na počátku 21. století vystaveny nátlaku. Bude se mluvit o vývoji, který instituce demokracie staví před vážné otázky a liberální řád přinejmenším vyzývá na souboj. Pro posluchače těchto přednášek není tento vývoj žádným překvapením; o většině z toho se totiž mluvilo už předtím. Nové jsou však pochyby, které souvisejí se schopností udržovat demokracii a ústavu svobody; nová je také nutnost odvolávat se na nejzákladnější principy liberálního řádu.

Demokratický třídní boj ochabuje

První procesy, jež je třeba promýšlet, je rozpadání oněch struktur, které – jak to nazýval Theodor Geiger – byly oporou demokratickému třídnímu boji.³ Za klasickou demokracií 19. a 20. století se skrýval rozpad společnosti do oněch skupin, které měly zájem o udržení *statu quo*, a těch, které měly zájem na jeho změně. Ke střetu konzervativců a liberálů, později konzervativců (včetně mnoha dřívějších liberálů) a socialistů, docházelo zpočátku na ulici, později v parlamentu. Avšak tou měrou, jak reformátoři prosazovali své požadavky, ztrácela konfrontace na síle. 19. století bylo stoletím liberálů, kteří ve 20. století přešli k jiným skupinám; ve 20. století to byli sociální demokraté, kteří se nakonec stali součástí velkého, téměř všeobjímajícího politického středu.

Tento proces měl mnoho následků. Strany zpočátku ztrácely své kmenové voliče, a potom své voliče vůbec. Ještě uprostřed 20. století hlasovalo 90 % voličů mnoha zemí pro jeden z obou jasně odlišitelných politických táborů. O půlstoletí později je to nanejvýš 70 %, a jejich hlasy nejsou pro strany žádnou jistotou. Členstvo velkých stran se ztenčilo. Stále rostl počet voličů střídavě volících protichůdné strany. Dokonce se v dřívějších stranických pevnostech změnila většina. Součástí téhož procesu je i to, že programy stran lze už jen obtížně odlišovat. Všechny hledají „třetí cestu“, která je tím mlhavější, čím méně je obojích jiných cest, které by ji měly definovat.

Tento proces individualizace následuje jiný proces, v němž je politika stále více vázána na určitá témata a určité situace. Jistě jsou některá témata, jako záchrana životního prostředí, nadčasová; ale tou měrou, jíž se jich ujímá stále více lidí, odvracejí se od tematiky občanských iniciativ k tomu, co je v politickém ohledu aktuálně středem zájmu. Strany jednoho tématu mají s ohledem na proměnlivost stranického spektra jen omezenou životnost; neboť žádné seskupení si nenechá ujít šanci získat hlasy voličů, které podobná témata přitahují. Rozhodující se tudíž stává situační vázanost.

Avšak tím se politika, a především pak politika parlamentní stávají sázkou do loterie. Ať už lidi v určitém okamžiku zaměstnává cokoli, volby mohou rozhodnout. Přitom mohou stát v popředí motivy *show bussinessu*, jako je atraktivita kandidátů (anebo naopak). Rozhodovat mohou i přechodné trendy, ať už se týkají konjunktury nebo mezinárodních vztahů. Intenzita volebního rozhodnutí je tak jako tak nepatrná. Mnozí by už hodinu po opuštění volebních místností volili jinak. On či ona se ale vůbec nemusí trápit. Ten, kdo je volen vždy, bude pozorně sledovat výzkumy veřejného mínění v situaci, kdy zvolení politici vůbec nedbají takzvaných „skupin v ohnisku“, které v neustálém „reprezentativním“ procesu vyjadřování skupinového mínění vládnoucím sdělují, o co lidem jde a o co nikoli. V mnoha zemích hrají tuto roli média. Parlamenti nejsou v žádném případě sbory, jež se těch úkolů ujímají.

Dočasně vládnoucí se takovýmito procesům samozřejmě nevymykají; snad byli zvoleni právě pro své dobré

uši, jimiž zaslechli hlasy dne. Všichni známí šéfové vlád této doby opomíjejí své parlamenty v zájmu přímé popularity. Mnozí si přitom pohrávají s nově vytvořenými institucemi, které učinily špatné zvyky principem. Výzkumy mínění, ba dokonce lidová hlasování jsou stále oblíbenější. Daně se už nepovažují za výraz občanské povinnosti, přičemž parlament, který má po důkladné debatě rozhodnout o jejich použití, je nakonec odsouhlasí ve značné míře účelově. Daň z pohonných hmot se použije pro stavbu silnic, důchodová daň pro zabezpečení stáří, až podobnému automatismu propadne každá diskuse.

Existují figury, které se na klavíru nové politiky dají hrát přímo mistrovsky. Jedním interpretem byl prezident Clinton; ministerský předseda Blair se to pokouší dělat jako on. Existují jiní, kteří vyhrávají volby díky novým formám situační politiky, ale jejichž schopnost zacházet s úspěchem se ještě neprokázala. Je mezi nimi ministerský předseda Berlusconi i následník Rudolpha Giulianiho ve funkci starosty New Yorku Bloomberg. Ovšem demokratickou je klavírní hra těchto nových nositelů moci jen tehdy, pokud se rozplynou hranice mezi panstvím lidu a zapojením lidu. Situačně a na hlasy orientovaná politika v parlamentech a neustálých debatách zajisté umožňuje změny; avšak zná jen málo spolehlivých prostředků *checks and balances* a zaměřuje požadavky lidové vůle jen k několika bodům, takže se voliči stále více odvracejí od věcí veřejných. Populistické panstvo a osamostatněné aparáty původních stran se připojují k autoritářství nové nomenklatury.

Ještě jednou: glokalizace

K tomuto politicko-sociálnímu vývoji dochází v době, v níž se demokracie ocitá pod nátlakem ještě v jiných souvislostech. Při tom je důležitý především klesající význam klasického prostoru demokratické vlády národního státu. Toto významné téma má dva paradoxně související aspekty: rozhodnutí se činí v rámci vzdálených, v mezním případě globálních prostorů – a současně nastává obrat k politickým jednotkám, které jsou menší, podle mínění mnohých i intimnější, v každém případě však soudržnější než národní státy. Tato podvojná tendence zde už byla popsána jako glokalizace. Oba její aspekty kladou dosud nezodpovězenou otázku budoucnosti demokracie.

Na první pohled se tento obrat zdá být nepatrným problémem. Dokonce by se dalo tvrdit, že domovem demokracie je obec, město. V každém případě je pravda, že ve scharzwaldském Bonndorfu, městě čítajícím 6 500 duší, demokracie celkem funguje. Pokud si lidé přejí změnu, tak o ní hovoří, a v krajním případě dají starostovi při nových volbách na pamětnou nebo (k čemuž došlo v obcích sousedních) ho prostě nezvolí. *Checks and balances* se uplatňují všude, v obecní radě, na schůzích i v hospodách. Přitom má slovo lid, hovoří občané, a i když se neozvou, nezůstane převládající nálada utajenou. Svým způsobem se principy demokracie na lokální úrovni aplikují neustále.

To je ovšem v rostoucí míře stále obtížnější v nejbližším větším městě Freiburgu. Už ne vždy šťastné spoje-

ní univerzity, průmyslu a tradičního měšťanstva vystavuje demokracii ve městě mnohé zkoušce. Dbát na to, aby komunikace skupin nevázla a vyústila v jednání, vyžaduje od radních velký talent. V tom měli občané Freiburgu šťastnou ruku. Přejdeme-li ovšem do velkých měst, do světových metropolí, pak to má lokální demokracie velmi obtížné. Po mnoho let jsem se angažoval v Londýně, abych napomohl přímé volbě starosty města. Když před několika lety vstoupil v platnost potřebný zákon, vyvolal zklamání. Už sám fakt pětadvacetiprocentní volební účasti byl neradostný. Od té doby toho Londýňané od svého jinak mediálně aktivního starosty příliš mnoho neviděli. Naproti tomu starosta New Yorku Giuliani jak na počátku svého funkčního období (s „nulovou tolerancí“ vůči drobné kriminalitě), tak i na jeho konci (se symbolickým zvládnutím teroristického útoku na World Trade Center, pro město tak traumatizujícího) toho pro město vykonal pozoruhodně mnoho.

Města, která jsou pro své obyvatele celkem reálného života, mohou tedy být po všech stránkách místy živoucí demokracie. Autonomie obcí je opravdu také v mnoha částech Německa silnou oporou demokracie. To však neplatí o těch větších celcích, jež jsou dnes často ohnisky požadujícími autonomii. Neplatí to o regionech, jak se o nich zmíním s ohledem na nebezpečí, že budou zastánci „národních“ regionů – jako Skotska, Katalánska, Padanie či Bavorska – postaveni na pranýř. Mohu-li dodat, aniž proti sobě popudím všechny zainteresované, neplatí to ostatně ani pro většinu německých spolkových zemí.

Nový regionalismus, který je často prosazován s velkou intenzitou a nezřídka s násilím, je na rozdíl od lokalismu zpravidla k demokracii nepřátelský. Většinou se nezrodil z touhy po demokratickém sebeurčení, nýbrž po (jazykové, konfesijní) homogenitě. Jeho prvním principem je ohraničení: navenek proti „cizím“ sousedům, dovnitř proti neméně cizím menšinám. Jeho hnací silou není opravdové lidové hnutí, nýbrž mobilizace prostřednictvím demagogů a zájem funkcionářů. Pokud se pokus podaří, má to větší užitek pro funkcionáře než pro lidi. O demokracii se už mnoho nemluví; neboť poté co se člověk stane člověkem skotským nebo katalánským, promění se v cosi druhořadého všechno ostatní, tedy *checks and balances*, změny ve vedení, ba dokonce i účast lidí.

Glokalizace ve formě regionalizace má důsledky nejen pro demokracii, ale také pro pokojné soužití. Výsledkem může být nová forma „balkanizace“, v níž se údajně čisté homogenní regiony zajišťují navenek i dovnitř a utlačují všechny, kteří se nehodí do obrazu čistého etnika. Zde jsou hraniční spory něčím téměř nevyhnutelným a s ohledem na nikoli demokratický, nýbrž demagogický charakter takového útvaru je násilí při prosazování cílů něčím zcela pravděpodobným.

Když se zde pěje chvála na národní státy – a ty jsou opravdu domovským místem demokracie a budovou, v níž se daří liberálnímu řádu –, pak je rozhodující vymežující prvek. Mluví se zde o přinejmenším principiálně rozmanitých, ba heterogenních státech, tedy nikoli o státech takových, v nichž má slovo pouze jeden etnický „národ“. V tom jsou Spojené státy americké a Indie

velkými modelovými příklady. Ne všude je heterogenita tak dramatická jako v těchto zemích. Leckde je demokracie vystavena pozdní zkoušce přistěhovalectvím. Zde však hovoříme o obcích, v nichž homogenita nebyla povýšena na princip, nýbrž se lidem rozličného původu a rozličné orientace nabízejí občanská práva. Liberální řád v takových národních státech je jedním z největších výdobytků lidské civilizace.

Demokracie v Evropě

Nelze však popřít, že v posledních desetiletích se důležitá rozhodnutí přesunula od národních států do větších, často méně vyhraněných prostor. Pro Evropany zde vstupuje do hry alespoň zdánlivě dobře definovaný prostor, který se dnes nazývá Evropská unie. Především v něm, mimo národní státy, by se měla osvědčit demokracie. Demokratická Evropská unie by se v zásadě mohla stát vzorem pro ústavu svobody v epoše demokratizací. Jím však ještě není. Larry Siedentop začíná svou vlivnou knihu o demokracii v Evropě jednoduchým tvrzením: „Demokratická legitimita v Evropě je v nebezpečí.“⁴ A ještě k tomu dodává, že mnoho Evropanů musí získat dojem, že proces evropského sjednocování je buď výsledkem nezadržitelných sil trhu, nebo plodem „machinací elit vymykajících se demokratické kontrole“.

Vskutku nelze popřít, že stanovení cílů ani metody evropského sjednocování nemají moc společného s de-

mokracií. Zabránit válkám v Evropě, všeobecně prosadit svobodu obchodu, spolurozhodovat v koncertu mocností – to mohou být chvályhodné cíle, ale demokracie se v nich nevyskytuje. Rozhodovací struktura, v níž má navrhovací monopol jmenovaná komise a kdy rozhoduje rada národních ministrů (často zastupovaných vyslanci a jinými úředníky) – to je na hony vzdáleno od oněch demokratických zásad, které členové hlásají jiným, mezi nimi také kandidátům na členství. Vnučuje se hořký vtíp: kdyby EU žádala o členství v EU, musela by být odmítnuta kvůli chybějícímu demokratickému uspořádání.

Zatím existuje cosi jako Evropský parlament. Svůj život započal jako „shromáždění“ poslanců národních parlamentů, kteří se setkávali jen příležitostně a neměli více vlivu než třeba parlamentní shromáždění NATO. Mezitím vznikl v EU parlament přímo volených poslanců na „plný úvazek“, kteří mají ve většině oblastí evropského zákonodárství jisté spolurozhodovací právo. To je ale také všechno. Parlament nesmí rozhodovat ani o svém sídle, ani o daních, ani o rozpočtu a Komise (která ostatně není žádnou vládou) ho může eventuálně en bloc odvolat, načež vlády mají právo jej jmenovat znovu.

Evropský parlament si své jméno nezaslouží. Jeho funkce jsou mimořádně omezeny a propůjčeny vládami. Především však lze stěžít pominout pochyby o jeho demokratickém oprávnění. Není náhodné, že přinejmenším 50 poslanců se v parlamentu ještě nikdy neobjevilo, a mnozí jiní jen zřídka, ani není náhoda, že v mnoha členských zemích odevzdalo ve volbách do Evropského

parlamentu své hlasy méně než 50 %, v některých jen 25 % voličů. Dodnes neexistuje žádný státní národ, a bez něj demokracie ztrácí své základy. Demokratické instituce si bez toho, čemu se říká *demos*, nezaslouží své jméno, a Evropa nemá „žádný evropský národ, žádnou evropskou řeč, žádné evropské veřejné mínění, žádná pro všechny závazná měřítká státní příslušnosti“, jak zase říká Larry Sidentop.⁵ A poněvadž se mnozí domnívají, že to všechno snad realitou „ještě není“, ale že k tomu dojde záhy, třeba na základě návrhů Konventu EU připravujícího „ústavní smlouvu“, pak lze připojit následující Sidentopův postřeh: „Je paradoxní, že přes novou rétoriku evropanství nebyla Evropa nikdy tak silně roztržena do národních kultur, jako je tomu dnes.“

Sidentop sice píše s kritickým, nikoli však antievropským záměrem. Proto by s rozhodnějšími Evropany, jako třeba s prezidentem Evropské univerzity ve Florencii Yvesem Ménym, souhlasil v tom, že pro evropská rozhodnutí vesměs existují kontrolní mechanismy.⁶ Evropská unie je společenství práva, v němž rozhodující roli hraje Soudní dvůr. Stále důležitějším se stává Účetní dvůr EU. Dokonce diskuse Rady ministrů obsahují kontrolní prvky, neboť členové rady jsou zodpovědní svým národním parlamentům. Poněvadž ideální demokracie tak jako tak neexistuje, připojila Evropská unie k existujícím formám jen novou variantu, a sice takovou, která obsahuje více *checks and balances* než většina národních ústav.

To je však snad příliš francouzský pohled. Kontrola rozhodování je pouze jedním ze tří prvků demokracie,

z nichž jsem zde vyšel. Změnu bez uplatnění moci lze na evropské rovině objevit jen velmi obtížně. Dokonce i k odvolání Komise došlo za padesát let od založení Evropského společenství uhlí a oceli jen jednou a pouze částečně. A zůstává zcela otevřenou otázkou, jak se bude prosazovat vůle lidu v evropských rozhodovacích procesech, nechceme-li předpokládat, že národní volby budou mít rozhodující vliv na evropské chování volebních vítězů. Evropská unie není žádným demokratickým státem a nebude k tomu směřovat ani po takzvané ústavní smlouvě. Je spíše symptomem demokratického dilematu, které liberální systém vystavuje tlaku.

Globalizace

Jedno ovšem popřít nelze: Evropská unie činí zřetelnými problémy – a také možná řešení –, jimž jsme vystaveni ve světě, kde se stále více rozhodnutí činí za hranicemi národních států. Rychlé pohyby na finančních trzích by mohly (jak to ukázal příklad britské libry v roce 1993) poškodit také hodnotu významných měn. Na investičních rozhodnutích celosvětových podniků závisí desetitisíce pracovních míst, a tím i životní šance. Připravenost nebo nepřipravenost mezinárodního společenství (a Mezinárodního měnového fondu nebo Světové banky) podporovat nějakou zemi má dalekosáhlé následky. Totéž platí pro dohody dosažené ve Světové obchodní organizaci. A přesto žádný z těchto rozhodova-

cích procesů není v nějak přijatelném smyslu demokratickým.

Globalizace tedy vždy současně znamená mizení demokracie. Neexistuje žádný postup pro střídání těch, kdo rozhodují. Neexistují žádné předvídatelné kontrolní mechanismy, žádné *checks and balances*. Neexistuje žádná systematická metoda, jak přihlížet k zájmům a mínění těch, jichž se rozhodování týká, nemluvě o obyvatelstvu světa. A také – abychom ihned dodali – neexistují ani počátky nějaké globální demokracie. Entuziasmus institucí, jako je World Democracy Campaign (Kampaň za světovou demokracii), a jejího iniciátora Troy Davise je pozoruhodná; avšak představa světového parlamentu a světové vlády patří prozatím nejen do říše fantazie, nýbrž utopie, to znamená fantazie zcela nepraktické.⁷

Znamená to, že nám nezbyvá nic jiného než konstatovat konec demokracie a s tímto zjištěním žít? To by asi bylo příliš málo. Spíše to znamená, že musíme provádět řadu druhých nejlepších aplikací demokratických principů, aniž se spokojíme s výsledkem. Dají se pro to uvést příklady.

Liberální řád spočívá na dvou pilířích – na demokracii a právním řádu. To druhé lze přinejmenším i mezinárodně dále rozvíjet. Závazná právní pravidla a efektivní sankce ve světovém měřítku jsou stále ještě výjimkou. Lze pochybovat o tom, zda mezinárodní právní normy v přísném slova smyslu, totiž mezinárodní právo, vůbec existuje. Bez pochyby jsou zde však jeho počátky. Uplatňují se v Chartě spojených národů s pří-

slušným soudním dvorem, v základech mezinárodního trestního práva i v právních úpravách, které udržují v jistých mezích obchod a kapitálové vztahy.

Spojené státy ve své dvaadvacátém dodatku k ústavě stanovily, že prezident může být znovu zvolen pouze jednou. Tím nenásilně učinily změnu pravidlem. Nebylo by od věci učinit podobné pravidlo platným rovněž v mezinárodních organizacích. Tam je vskutku často jedno volební období až dost; v každém případě by se časové vymezení vedoucích funkcí mělo institucionalizovat.

Existují metody kontroly mezinárodních rozhodnutí, které dosud nebyly dostatečně rozvinuty. Patří k tomu způsoby skládání účtů v širokém smyslu slova. Pravidelné hodnotící zprávy předkládané kritickými znalci, tedy těmi, kteří sami nejsou zúčastněni, ale mají zájem, by byly schůdnou metodou. Lze si představit i trvalou kontrolní radu, jež by své členy pravidelně obměňovala.

Jedna z hnacích sil globalizace, disponování informacemi, nabízí současně možnost kontroly. Jejich zveřejňování je asi nejdůležitější metodou omezování nekontrolované globální moci a může probíhat i systematicky. Příkladem je organizace Transparency International se svým systematickým vyšetřováním korupce a podvodu na mezinárodním poli. Právě v tom spočívá funkce nevládních organizací (NGOs), které už z tohoto důvodu nesmí být řízeny vládami a vládními organizacemi.

A lid? Hovořil jsem o druhé nejlepší aplikaci principů demokracie; ta ke skutečné demokracii ale nevede. To znamená, že dočasně nejlepší metodou jsou více či méně spontánní protesty, v nichž se vyjadřuje vůle lidu. Pro

mnohé se tato vůle lidu ztělesnila v „lidech ze Seattlu“, tedy v těch, kdo protestovali při zasedání Světové obchodní organizace v Seattlu, kdo mezitím v Janově, Washingtonu, Davosu i jinde našli sobě podobné a jejichž mínění tlumočí organizace Attac. Spontaneita těchto skupin jistě budí pochybnosti, neboť směr jejich útoků, ba i jejich motivace jsou často nejasné a jejich metody scestné. Ale nelze přehlédnout, že takovéto demonstrace nacházejí u mnoha nezúčastněných tichý souhlas, z nějž lze přinejmenším vyvodit, že lidé jsou připraveni nenechat se v procesu globalizace prostě oloupit o svá práva spoluúčasti.

Autoritářská nebezpečí a liberální odpovědi

Bilance těchto úvah vede k vystřízlivění a v mnohém ohledu je znepokojující. Značně vzdálená svému triumfu po revoluci z roku 1989 se demokracie dostala všude pod tlak. Chceme-li tento tlak pojmenovat, lze hovořit o základní tendenci k autoritářství. Autoritářství však není totalitarismus. Totalitární režimy spočívají na trvalé mobilizaci všech za účelem posílení despotického režimu. Autoritářské režimy naproti tomu žijí z apatie občanů, kteří se starají o své vlastní „privátní“ zájmy, zatímco nomenklatura proměňuje veřejný zájem v zájem vlastního udržování moci. Tato nomenklatura sestává z funkcionářů stranických aparátů, ale také z funkcionářů mezinárodních organizací. Silně připomíná obslu-

hovače a hlídače oné „pevné ulity podrobenosti“, již Max Weber už téměř před stoletím ukázal jako produkt panství byrokracie.⁸

My však nejsme těmito tendencím vydáni jako zcela bezbranní. Po celou tuto řadu přednášek jsem neustále naznačoval také první kroky k řešení. Poněvadž jde o politiku svobody, je třeba ještě jednou vyzvednout tři takové kroky.

Zaprvé: Navzdory Evropě a podvojně tendenci globalizace zůstávají páteří ústavy svobody národní stát a parlamentní demokracie klasického stříhu. O konci národního státu se často hovoří příliš lehkomyšlně. Ve skutečnosti jsou nadále pro životní šance jednotlivců rozhodující politiky národních států. To platí pro celou oblast sociální politiky; platí to také pro vzdělávací politiku a pro kulturní politiku vůbec; dokonce i v rámci hospodářské politiky mají národní státy značný prostor pro manévrování. To znamená, že Německo, Francie, Španělsko, Velká Británie a rovněž Holandsko a Dánsko včetně ostatních zde mohou získat značně volné pole. (Adair Turner tato pole popsal pro oblast hospodářské a finanční politiky.⁹) Tím svou důležitou úlohu získávají národní parlamenty. V nich se musí síla demokracie i v budoucnosti uchovávat. „Zvolené diktatuře“ funkcionářů se tedy musí bránit právě na národní úrovni.

Zadruhé: Ještě jednou je třeba hovořit o dvou sloupech liberálního řádu. Panství práva je druhou polovinou ústavy svobody. Také ona je vystavena mnohému ohrožení. Může se stát panstvím funkcionářů nebo přinejmenším panstvím soudců. Může být také podkopána

výše vylíčeným rozvojem glocalizace. V nedávně době poukazovali z dobrých důvodů mnozí autoři na to, že bez důvěry (*trust*) je i nejlepší právní systém k ničemu; ale právě svět bez opor není nic, co by důvěru posilovalo.¹⁰ Jestliže se zde tedy tolik zdůrazňuje panství práva, není to ničím více než poukazem, pouhým nasměrováním.

Zatřetí je ale toto bod, na němž je třeba pět chválu na občanskou společnost. Ta je světem svobodných, dobrovolných sdružení, v nichž se s ostatními věnujeme společným zájmům. Může to být dechová kapela nebo spolek pro pěstování lidových tradic nebo pro péči o nemocné staré lidi nebo organizace pro rozvojovou pomoc Rwandě – oblasti jsou rozsáhlé, počet neomezený a sdružení nepředstavují žádnou zformovanou společnost. Občanská společnost je svou povahou tvořivý chaos.

To je třeba zdůrazňovat na evropském kontinentu, kde sdružení občanské společnosti jsou často v úzkém vztahu ke státu, snad až příliš úzkém. V poslední době to přibývající měrou platí také o Velké Británii. Tzv. „třetí sektor“ je částečně řízen „druhým sektorem“ ekonomiky, především ale „prvním sektorem“ státu. Vládní programy politiky zaměstnanosti dávají dobrovolným sdružením pevné úkoly; ve zdravotnictví jsou zaměstnány statisíce „dobrovolných pracovníků“. Nevládní organizace tak ztrácejí svou nezbytnou nezávislost, a tím i sílu klást účinný odpor dobovým autoritářským tendencím.

Na konci se proto tato analýza vrací k bdělým a aktivním občanům, k bdělým a aktivním občankám. Už několikrát jsem v těchto přednáškách hovořil o činné svobo-

dě. Není to žádná samozřejmost. Zejména to platí o veřejném prostoru. Demokracie bez demokratů rozkládá sebe samu. Hledat to, co je nové, a pokoušet se objevovat špatné a odstraňovat je, to jsou občanské povinnosti, které zanedbáváme jen za cenu svobody. Toto není žádná obhajoba politizace veškerého života. Občanská společnost je politická jen ve velmi širokém smyslu slova, anebo formulováno jinak, politické působení je jen malou částí jejích aktivit. Je to však obhajoba čínořodosti. Druhou stranou nového autoritářství je společnost *couch potatoes*, televizních diváků, kteří své dny tráví požíváním smažených brambůrků na pohovce a kteří před sebou nechají na obrazovce defilovat svět, na němž už nemají žádnou účast a na němž se už brzy ani nebudou moci podílet.

VI.
MYŠLENKY KE VŠEOBECNÝM DĚJINÁM
ZE SVĚTOOBČANSKÉHO HLEDISKA

Kosmopolitní výzva

V této šesté a poslední přednášce o politice svobody ve světě bez opor půjde o možné cesty k dalekým cílům, o civilizování světa bez opor, o světoobčanskou společnost a o činnou svobodu. Poté co jsem ty, kteří mi tak trpělivě a laskavě naslouchali, vedl nížinami ekonomie a vrchovinou sociologie až k vyšším polohám politické vědy, dochází teď na filozofii – ba ještě hůře: na filozofii dějin. Kam má směřovat cesta těch, jimž jsem se pokoušel poskytnout několik náznaků? Nevím o žádném lepším popisu smyslu obsaženého v této otázce, než je titul spisku Immanuela Kanta z roku 1784: *Myšlenky ke světovým dějinám ze světoobčanského hlediska*.

Módní slovo „globalizace“ doprovázelo mé úvahy od počátku. Realita světa není ani tak nová, ani tak všepromikající, jak by si to přáli stoupcí i nepřátelé globalizace; avšak disponování informacemi má současně a (skoro) všude na zeměkouli významné následky. Ve

znamení globalizace se změnila hospodářství, společnost i politika. Nová globální třída ztělesňuje naději na netušená bohatství; vyloučení nejen takovýchto nadějí, ale i účinné demokratické účasti rozněcuje výbušnou zášť. Sem je možné – jak to činí Anthony Giddens – zařadit konflikt mezi kosmopolitismem a fundamentalismem: vítězové povýší svou zkušenost na princip světoobčanské společnosti, poražení se upnou k archaickým podobám absolutna, pro něž budou dokonce připraveni podstoupit mučednictví sebevražedných atentátů.

Jak jsem se snažil průběžně argumentovat, světový duch, který by světové dějiny vedl nevyhnutelně k tomu či onomu cíli, neexistuje. Jsme to my lidé, kteří dějinám dávají smysl; jsme to ale rovněž my, kdo životní šance rozšiřují anebo ničí. Alternativy jsou pravděpodobně prozaičtější, než tomu chce dramatická fantazie. Pro toho, kdo následuje spíše Kanta a Poppera než Rousseaua, Hegela či Marxe, není použitelnou směrnicí jednání ani utopie jakékoliv Arkádie, ani noční můra sebezničení lidstva. Můžeme si však stavět cíle a těm se s určitou námahou přibližovat.

Takový cíl nazývá Kant „občanskou společností všeobecně spravující právo“. V ní je „divoká svoboda“ přírodního stavu à la Hobbes, totiž válka všech proti všem, spoutána spravedlivou „občanskou ústavou“, a tím se „největší svoboda“, jakou lze uskutečnit pouze ve společnosti, stává přinejmenším možnou. Globalizace nás k tomuto cíli alespoň potenciálně přibližuje o jeden krok, neboť „co pomáhá pracovat na zákonné občanské ústavě mezi jednotlivými lidmi, tj. na uspořádání spo-

lečné existence“? Dokonalá občanská ústava předpokládá odpovídající pojetí světa, a zatímco ta (Kant o tom hovořil v 18. století!) je doposud jen velmi hrubým návrhem, existuje přesto „naděje, že se po mnohé revoluční proměně nakonec jednou uskuteční to, co je nejvyšším účelem přírody, všeobecný světoobčanský stav, a to jako zárodek, z něž se rozvinou všechny původní vlohy lidského rodu“.

Tedy přesto utopie? Utopie vůbec jako poselství bezprostředně přicházející budoucnosti? Náznaky toho najdeme u Anthonyho Giddense, který svůj popis globalizace nechává vyústit do závěru, že se zde „vytváří něco, co nikdy předtím neexistovalo, globální kosmopolitní společnost“. Jsme první generací, která v této společnosti žije. Její obrysy jsou dosud nezřetelné a nevzniká vědomým jednáním, nýbrž neplánovaně a anarchicky. Přizpůsobíme-li však naše instituce přirozenému trendu, nabude kosmopolitismus reálné podoby.

Ulrich Beck obhazuje stejnou naději, jen ji vyjadřuje obezřetněji; četl Kanta. Jeho *Myšlenky k republikánské moderně ze světoobčanského hlediska* se však přes svůj název vztahují na jinou Kantovu práci, na menší spisek *K věčnému míru*. Beck v něm vidí „radikálně pacifistický pamflet zaobalený do šarmantně vytříbené filozofické němčiny“. Tento text ho poučuje o dvojím: že je třeba najít „podmínky míru“ a že „základní práva“ se musí zevšeobecňovat. To je „kosmopolitní výzva demokracii v národních státech, která je na konci druhého tisíciletí, 200 let po uveřejnění Kantova spisku, aktuálnější než kdy jindy“.

Kant, nikoli Rousseau

I když člověk s takovými myšlenkami sympatizuje, trvá námitka, která vede zpět ke Kantovi. Většina stoupců kosmopolitních nadějí se více či méně vyznačuje arkadskou představou nekonfliktního světa. Ne tak Kant. Jemu jde o to „zavést světoobčanský stav veřejného státního bezpečí, který nebude existovat mimo veškerá nebezpečí, a proto nesmí síly lidskosti nikdy ochabnout“. Ve čtvrtém tvrzení svých *Myšlenek ke všeobecným dějinám ze světoobčanského hlediska* rozvíjí Kant tuto myšlenku v působivých obrazech. To, co tvoří zdroj pokroku, je pro něj konflikt, „antagonismus“ lidských vloh ve společnosti, ba dokonce „nedružná společenská lidí. Bez konfliktu „by v dokonalé svornosti, skromnosti a vzájemné lásce arkadského života všechny talenty zůstaly navždy utajeny ve svém zárodku; dobromyslní jako ovce, které se pasou, by pro svou existenci vytvořili sotva nějakou větší hodnotu, než jakou vytvářejí domácí zvířata; s ohledem na rozumnou přirozenost jako na svůj účel by prázdnotu stvoření ničím nenaplnili“. A citovat je třeba i následující věty, poněvadž jsou základem politiky svobody, jak jí rozumím a jak ji zastávám já:

„Budiž tedy díky přírodě za nesnášenlivost, za nepřející soupeřivou samolibost, za nikdy neukojitelnou touhu vlastnit nebo i vládnout! Bez nich by všechny vynikající přirozené vlohy v člověku zůstaly provždy dřímat v nerozvinuté podobě. Člověk by chtěl svornost, ale příroda ví lépe, co je pro lidský rod dobré: chce svár.“

Ve své kantovské biografii velebí Ernst Cassirer *Myšlenky ke všeobecným dějinám...* jako „důležitý předěl v celkovém duchovním vývoji“. „Kant ještě hovoří Rousseauovým jazykem: ale v systematickém a metodickém odůvodnění svých myšlenek už Rousseaua překonal.“ (str. 238) Ponecháme-li stranou otázku „Rousseauova jazyka“, pak je jistě správné potvrdit, že důležité Rousseauovy spisy *Společenská smlouva* a *Emil*, které vyšly 20 let před spisem Kantovým, vycházely ze zásadně jiného duchovního postoje. Prostupuje jimi sen o provždy stejné Arkádii. Kant je naproti tomu realistou a zastáncem čínorodosti. Nuda nehybného světa, v němž jsou všechny problémy vyřešeny – konec dějin –, mu připadal nejen scestný, nýbrž i nesnesitelný a především nezodpovědný: co my lidé můžeme, to musíme také chtít a pokoušet se činit. Idyla „dokonalé svornosti, skromnosti a vzájemné lásky“ je koncem svobody, ba je entropií.

Nejsem si jist, že všichni zastánci kosmopolitismu tyto Kantovy myšlenky zcela přijali. Určitý návrat Rousseaua je u současných autorů jako Ulrich Beck a také Jürgen Habermas nepřehlédnutelný. Tím se ale také připomíná výhrada, která byla pro Kanta rozhodující (i když jeho slova o „přirozeném cíli“ ji někdy poněkud oslabují). Kant neříká, že světoobčanský stav nastane už zítra, za sto let nebo vůbec; hovoří o „světoobčanském cíli“. Naše jednání má být vedeno vůlí podporovat světoobčanskou společnost. Jestliže opravdu chceme svobodu, v níž se jediné rozvinou naše možnosti – Kant říká, že se rozvinou plně a účelně –, pak musíme v našem jed-

nání stále myslet na cíl „občanské společnosti všeobecně spravující právo“ pro všechny lidi.

Dovoďte mi tyto myšlenky převést do mého jazyka a pak objasnit několika aplikacemi. Svoboda je nejvyšším cílem *vita activa* (činného života), veřejného konání. Je nedělitelná. Zůstává proto nedokonalá, pokud je privilegiem. Aristotelovi „muži“ byli jistě svobodní, ale jako „muži“ ve dvojitým smyslu – tedy bez žen a současně se svými otroky – užívali svou svobodu za vysokou cenu. Byli svobodní na úkor jiných, to znamená v nesvobodné společnosti. Liberální řád je ale řádem pro všechny občany. Teprve až je vytvořen, lze hovořit o svobodné společnosti.

Amerika

Totéž platí celosvětově. Americká historička (a později vyslankyně při OSN) Jeanne Kirkpatricková nebyla zrovna ženským Aristotelem, ale její proslavený článek o „Diktaturách a dvojí morálce“ z roku 1979 obsahoval také jednu tezi obhajující privilegia. Demokracie a právní stát, říká se tam, jsou zde pro menšinu civilizovaných. Je marné chtít je rozšířit na všechny. Proto je pro americkou politiku plýtváním času snaha přinášet ostatním požehnání svobody; co se počítá, je pouze to, kdo je pro Ameriku a kdo je proti. Dvojí morálka je tak povýšena na princip.

Ani v době uveřejnění nebyla a ani dnes není tato

doktrína v USA nespornou. Existovali mnozí, kteří zastávali opačné mínění. To platilo a platí už z praktických důvodů. S Amerikou sympatizující diktátoři jsou často naprosto nespolehliví, kdežto demokracie sice snáší antiamerické demonstrace, ale nevyvolávají žádné války. Ještě důležitější je zde však myšlenková chyba, která leží v základech. Svoboda jako výsada zůstává nejen ohrožená, ale i v sobě nedokonalá. Je takřkajíc svobodou okupačních mocností. Ta není nesnesitelnou troufalostí, pokud usiluje o své vlastní zrušení. Ať už byly motivy západních okupačních mocností v Německu po druhé světové válce jakékoli, jejich pozvolná rezignace na nadvládu přispěla k tomu, že se liberální řád v obsazené zemi zbudoval na stabilních základech.

Je zde nasnadě obměnit Kantův kategorický imperativ, často haněný jako cosi prusky přísného: jednej tak, aby maxima tvého konání mohla být považována za princip světoobčanské ústavy všeobecně spravující právo. Jinými slovy, cíl, ať jakkoli vzdálený, ba dokonce nedosažitelný, musí být neustále brán v úvahu, sledujeme-li určité praktické účely. Naše konání přinejmenším nesmí ztěžovat cestu k liberální ústavě světa, natož aby ji tarasilo.

Není snadné tomuto imperativu dostat ve světě na počátku 21. století. Je to svět dřívějších a snad i budoucích velmocí, ale jediné supervelmoci. Pokud nelpíme na utopických snech o harmonii dosahované mocensky neovlivňovaným diskurzem, klade v dohledné době rozhodující otázku světového řádu supervelmoc USA. Že je demokratickou mocností, která kromě toho ctí hodnoty

svých zakladatelů – tedy onen svět osvícenství, který je zde ve středu pozornosti díky intencím Kantovým –, je výhodou; to však nic nezmění na nerovnováze moci ve světě. Jednostranná politika jedné světové velmoci, tedy uplatnění teorií Jeane Kirkpatrickové, je překážkou na cestě k liberálnímu řádu, který se zde obhajuje.

Příklady jsou nasnadě. V čerstvé paměti je váhání USA při ratifikaci protokolu z Kjóta či smlouvy o Mezinárodním trestním soudním dvoru. Takzvaná „válečná koalice“ v boji proti terorismu má jednoznačnou mocenskou převahu. To platilo už o dřívějších vojenských akcích a platí to zcela zjevně o postoji k Iráku. Co je vzhledem k takovým faktům imperativem pro nás ostatní, obzvláště v Evropě? Řekl bych, že nikoli distancování od USA a už vůbec ne jednání vedené antiamerickými pocity. Také ne – a to mohou někteří akceptovat jen stěží – pokus budovat jakousi antivelmoc. To by určitě ztroskotalo, poněvadž moc se neopírá pouze o kvantitu, jakkoli úctyhodně znějí počty obyvatelstva nebo výše hrubého společenského produktu Evropy. Evropa jistě nebude druhou supervelmocí s vlastními zájmy a srovnatelným významem. To je něco stejně umělého jako měna, kterou Evropa zavedla a na jejímž oběživu není zobrazen žádný skutečný monument ani žádná konkrétní tvář.

Cesta vpřed je realistická pouze tehdy, jestliže se začne tím, že se spolehneme na USA jako na bezvýhradného spojence. Nesmí to však být taktické jednání, musí vycházet z uznání společně zastávaných hodnot. Dalším krokem je pak zápas s touto mocností o jejich

osvícenou aplikaci, tedy o efektivní prosazování společných hodnot i v případě opomíjení bezprostředních zájmů. To platí pro bojovníky vězněné na Guantánamu stejně jako pro soudní pravomoc v mezinárodních záležitostech či pro záchranu našeho životního prostředí; platí to ale také pro boj proti terorismu a pro preventivní válku proti majitelům zbraní hromadného ničení, tedy pro „koalice“ k obraně společných hodnot.

Toto nasazení a současně ovlivňování platí také mimo právo a obranu. To onu supervelmoc navíc posiluje, aby se zasazovala za hospodářský řád, který se v době globalizace značně osvědčil. V podobě takzvaného „washingtonského konsenzu“ se tento neoliberalní řád stal pro mezinárodní organizace, jako je Mezinárodní měnový fond nebo Světová obchodní organizace, jakýmsi návodem. Připouští opravdu více variant, než se domnívají jeho dogmatictí obhájci – ale jde právě o varianty jednoho principu.

Říkám to všechno s otevřeností, která je pro mnoho Evropanů bolestná, poněvadž mi Kantovo stanovisko připadá ve všech ohledech přesvědčivé. Za kategorickým imperativem v podobě světoobčanské společnosti nestojí sen o trvalém harmonickém diskurzu sobě rovných. Svět, o němž se zde mluví, je značně vzdálen světu Rousseauovu, ale i Habermasovu. Už jednou uvedený citát stojí za opakování: „Budiž tedy díky přírodě za nesnášenlivost, za nepřející soupeřivou samolibost, za nikdy neukojitelnou touhu vlastnit nebo i vládnout!“ Kdo anebo co je zde onou vzývanou „přírodou“, je sporné, ale závist je stále ještě podnětem k jednání a vlast-

nictví a moc jsou klíčem ke světu, jenž usiluje o pokrok. Kdo se je chystá odstranit, nejenže ztroskotá, nýbrž spíše než v Arkádii skončí v nekontrolovatelné tyranii.

Budovat demokracii

To jistě není všechno, co je třeba říci o našich úmyslech a možnostech; není to ani všechno k tématu Evropa. Supervelmoc je náchylná pozbyť trpělivosti, pokud už nejde o to zneškodnit raketami teroristy v jejich jeskyních. Obtížnou a zdoluhavou záležitostí výstavby trvalých institucí právního a nakonec i demokratického řádu přenechává jiným. To není žádná druhořadá úloha, i když následuje po akci vojenské. Trvalý mír koneckonců závisí na tom, aby legitimní, občany příslušných zemí akceptovaný liberální řád existoval na co možná nejvíce místech světa. Naprosto sympatizuji s World Democracy Campaign, organizovanou několika málo (ostatně v neposlední řadě americkými) aktivisty; globální demokratické instituce se mi však nezdají být realistickým plánem. Světová demokracie je utopie, utopií však není svět demokracií.

Zde podobně jako i jinde je především důležité uvádět příklady úspěchu. Kdo chce všechny otázky světa řešit najednou, nakonec nevyřeší žádnou. Z evropské perspektivy se mi budoucnost Turecka zdá klíčem k možnému úspěchu. Když už v Turecku o nadvládu nebojují kosmopolité a fundamentalisté, tak přece jde o osvícené

a předmoderní stoupence islámu. Přitom je Turecko ohrožováno jak moderním průmyslovým státem, tak i recidivami vykořeněné feudální společnosti. Pro Evropu není ani tak rozhodující otázka členství Turecka v Evropské unii jako takové, nýbrž to, zda jsme schopni v našem bezprostředním sousedství přispět k podpoře modelu úspěšné modernizace, aniž přitom vytvoříme nové závislosti.

Existují i jiné možnosti, totiž spolupracovat s velmocí a současně do světa vnášet vlastní impulzy pro liberální řád. „Washingtonský konsenzus“ nemusí být posledním slovem hospodářské a sociální politiky. V tomto návrhu politiky svobody pro 21. století jsem vždy zdůrazňoval, že globalizace nemusí znamenat uniformování, ba že to znamenat nesmí. Existují jiné formy hospodářské kultury, než které předvídají neoliberalní učebnice z Chicaga. Vztah hospodářského úspěchu a sociální soudržnosti v podmínkách svobody umožňuje naprosto odlišné odpovědi. Itálie, Německo a Velká Británie, rovněž Korea a Japonsko a mnozí jiní přispěly po svém k liberálně hospodářící společnosti, a dokázali se tak uplatnit na globálních trzích. Že existuje jedna supervelmoc, neznamená, že principům jejího uspořádání se musí podřídít všechny věci na všech místech.

To platí dokonce i o oněch klíčových otázkách světové ústavy, které mají co do činění s prosazováním právních pravidel a s tím souvisejícími institucemi. Po mnohostranném uspořádání vždy touží slabí; ale tu a tam mohou slabí pohnout silné, aby se těmto pořádkům podrobili. Založení Organizace spojených národů v roce 1945

bylo asi neopakovatelným příkladem; došlo k němu v době, v níž se světové mocenské struktury dostaly do pohybu a od multilaterálního jednání si také slibovaly relativně velké výhody. Dnes musí apel na společné hodnoty zaujmout místo nejasných mocenských poměrů, přičemž určitou roli může hrát to, že mnohostranné úpravy budou s to včas zkrotit potenciální budoucí konkurenty o moc.

Světová demokracie se nedočkáme, v žádném případě v přísném slova smyslu. Světové panství práva je naproti tomu myslitelné. Jsme od něj ještě značně vzdáleni; stejně jako dříve je mezinárodní právo bližší morálním požadavkům než platným pravidlům, jejichž nedodržování podléhá jistým sankcím. Avšak pro vznik či vytvoření takových pravidel se počínají otevírat určité možnosti. Cestu ke ctnosti občas hledají i sami hříšníci, neboť nakonec jen ctnost zakládá žádoucí spolehlivost; myslím na aktéry světových finančních trhů. Také otázka právního postavení vězňů na Guantánamu platnost pravidel – v tomto případě zacházení se zajatci všeho druhu – spíše vyostřila. Všechno, co posiluje celosvětovou platnost práva – ať už soukromého, trestního či mezinárodního v užším slova smyslu –, je rozhodně v souladu s kategorickým imperativem, který jsme zde brali za základ.

To všechno jsou velké a zčásti vzdálené, ba přímo vizi onářské úlohy. Jednat se světoobčanským záměrem, avšak neomezovat se na něj. Spíše je to důležité vždy, když vyhlížíme za hranice nám důvěrně známých státních pospolitostí. Zde kladou neobvyklé otázky žadatelé

o azyl a přistěhovalci. Jednáme s nimi podle zásad, které mohou platit jako princip světoobčanského zákonodárství? Odpověď na to není jednoduchá; právem totiž může být také integrita kultur, která světu zbavenému pout poskytuje oporu. Jednodušší je, alespoň v teorii, otázka po zásadách světového obchodu. Pokud jsou zneužívány, aby dále obohacovaly bohaté na úkor chudých, je to jistě porušování kategorického imperativu. Neměli bychom na to zapomenout, když je řeč o obchodu se zemědělskými produkty nebo textiliemi. A pak je třeba pamatovat i na to, že zde nikterak nejde pouze o jednání vládnoucích. Kategorický imperativ světoobčanské společnosti platí neméně pro mnohé, právě i malé nevládní organizace a pro každého a každou z nás.

Zda budu s Ulrichem Beckem požadovat: „Světoobčané všech zemí, spojte se!“, to nevím, ale podobně jako Beck říkám nepohodlnému světoobčanství slova, v nichž vždy zaznívá odkaz na konflikty. Vize světoobčanské společnosti není žádná idyla, nýbrž svět, v němž jsou konflikty (Beckovými slovy) „zároveň uznány a podle dohodnutých, institucionalizovaných pravidel řešeny“. Jen ke slovu „dohodnutých“ mám malou, i když potenciálně závažnou poznámku. Dohody se dodržují pouze tehdy, pokud za nimi stojí sankcionující moc. Nebudeme panství odstraňovat, a místo takových pokusů bychom se měli soustředit na to, abychom je spoutali.

Pokrok je možný

Podaří se nám to? Postupujeme vůbec dál na cestě za lepším světem? Na počátku tohoto cyklu přednášek stála slova Harolda Macmillana z roku 1957: „Ještě nikdy se nám nedařilo tak dobře!“ Od té doby se zpravidla mluvilo o „kdyby“ a „ale“, které tuto výpověď nezbytně doprovázely, přičemž „ale“ se týkalo analýzy a „kdyby“ liberálních nadějí. Nyní, na konci myšlenkové cesty, je však třeba ještě jednou přímo položit otázku, „zda lidský rod neustále postupuje k lepšímu“.

Také tato formulace pochází od Kanta, ovšem z doby, v níž se stal o něco skeptičtější, než jak tomu bylo za koncipování *Myšlenek ke všeobecným dějinám...*, neboť mezitím se v Paříži konala revoluce, která od nadějí prvních dnů vedla až k thermidoru a ke gilotině, a z prvních polních tažení generála Bonaparteho si bylo možno učinit představu o napoleonském imperialismu. Poněvadž Kant ono „lepší“ vždycky chápal jako omezení moci právem, nebyl si roku 1798 tolik jistý jako v roce 1784, že návod rozumu otevírá rovněž reálnou vyhlídku, natož že „pravidelné zlepšování ústavy v naší části světa... jednou pravděpodobně dá zákony všem ostatním“.

Pro nás, kteří máme na paměti nejen peripetie revoluce s jejím oběťmi, ale i 20. století s jeho neslýchanými vraždami, je to z dobrých důvodů ještě těžší. Obě světové války, především ale holocaust, Stalinovy a Maovy teroristické režimy, genocidní války v Africe nutí váhat, zda máme slovo pokrok vůbec používat. V každém případě nebudeme hovořit o „stálém pokroku k lepšímu“.

Avšak ti, kdo to přežili, mají svá vlastní práva, k čemuž v každém případě patří právo Kantovy myšlenky přezkoušet. I v roce 1798 předpovídal Kant ještě méně „násilí ze strany mocných“ a více „poslušnosti vůči zákonům“, méně třenic a více dobročinnosti, a také více toho, co se dnes nazývá *trust* (důvěra), více „spolehlivosti při plnění slibů atd.“, což se nakonec „bude týkat také národů v jejich vzájemných vnějších vztazích až po světoobčanskou společnost“. Kant říká „bude se týkat“, nikoli „mohlo by se týkat“, ihned ale uvádí výhradu, že si „od lidí nesmíme příliš mnoho slibovat v jejich pokrocích k lepšímu“, a dokonce o onom „lepší“ mluví žertovným tónem. Vypráví o „lékaři, který své pacienty po každé utěšoval brzkým uzdravením“, a pak, když se ho přítel optal, jak se daří jemu, odpověděl: „Jak se mi daří? Umřu ze samého zlepšování.“

„Zlepšení“ v kontextu této analýzy znamená více životních šancí pro více lidí. Tyto šance jsme zpočátku definovali jako možnosti výběru, tedy jako funkce na jedné straně nároků a na straně druhé nabídky alternativ. Vezmeme-li podle všech možných standardů nejúspěšnější společnosti přítomné doby – takříkajíc „první svět“ –, pak životní šance mnoha lidí v nich dosáhly úrovně v dějinách nikdy předtím nebývalé. Z toho přinejmenším vyplývá, že bohatství životních šancí v mnoha zemích sdružených v OECD na počátku 21. století stanoví měřítko. Vysoké životní šance pro mnohé nejsou jen myslitelné, nýbrž dnes přinejmenším reálné. Nejsou žádnou utopií.

Mnohem obtížnější je otázka, jaký počet lidí dnes tyto

šance využívá, nebo spíše jaký počet to nečiní. Dánský profesor statistiky Björn Lomborg hodnotí realitu v procentech značně vysoce, když například říká: Počet hladovějících lidí v rozvojových zemích poklesl v uplynulých 30 letech z 35 % na 18 %, a v roce 2030 to bude ještě 6 %.“ V absolutních číslech ukazuje tento obraz naprosto jiné barevné odstíny, a co se bude dít za 30 let, je dokonce i statistikům skryto. Pro jeho tvrzení, že stále více lidí má stále více šancí než kdykoli předtím, však přesto existují důvody. Revoluce v roce 1989 a globalizace s sebou přinesly nebývalé vyhlídky.

Co při takovýchto formulacích ovšem přichází příliš zkrátka, je svět bez opor, což ovšem rovněž bylo moje téma. Životní šance mají smysl jen potud, pokud možnosti volby zůstanou zapuštěny v souřadnicích solidarity, sounáležitosti a soudržnosti. Jestliže se společnost rozpadá a nastupuje anomie, přicházejí všechny možnosti volby nazmar. Že všechno platí stejně, také znamená, že se všechno stává lhostejným. V tomto smyslu jsou dějiny posledních desetiletí málo povzbudivé. Stoupenci kosmopolitismu, o nichž se mluvilo v této poslední přednášce, stále ještě navazují nanejvýš abstraktní vztahy, u kterých není jisté, že se budou moci stát oporou. Jakkoli pěkně slova o světoobčanské společnosti zní, tak nelze pominout otázku, jaké ligatury buduje, a dokonce zda vůbec drží pohromadě. Také v tomto ohledu nejsem tak zcela pesimistický jako ti, kdo se chytají stébla absolutních vazeb a nároků. Kant (abych ho zde ještě jednou a naposledy citoval) věří, že síla mravnosti, „podílení se na dobru“ podnítl i „afekt“, ba „entuzias-

mus“ lidí, a proto bude moci vedle chladu práva působit jako pojítka. Snad je to nedružná družnost sama, jež právě vždy vytváří společnost, a dokonce i pospolitost. Anomie dlouho nepotrvá, a jestliže bude existovat dostatek sil k obraně, aby se zabránilo jejímu zvratu v tyranii, pak budou síly družnosti vytvářet struktury, v nichž se nedružné antagonismy mohou stát plodnými pro nový vývoj.

Nic z toho se ovšem neděje samo sebou. Může tomu být také zcela jinak. Obzvláště pokud přestaneme přezkušovat to, co je nové, s ohledem na riziko omylu, pak se zlepšování životních šancí ocitá v nebezpečí, a s ním i svoboda. Činná svoboda, o níž jsem se stále znova zasažoval, zůstává tedy nejvyšší zásadou.

I. Ještě nikdy se nám nedařilo tak dobře.
O životních šancích

- ¹ Pro konstrukci HDI stejně jako pro ostatní zde použitá čísla srov. Max-Stephan Schulze (vyd.), *Western Europe. Economic and Social Change since 1945*, Longman, Londýn/New York 1999, obzvláště tabulka 22.4 na str. 384.
- ² Macur Olson, *Aufstieg und Niedergang von Nationen. Ökonomisches Wachstum, Stagflation und soziale Starrheit*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1985.
- ³ Amartya Sen, *Ökonomie für den Menschen. Wege zur Gerechtigkeit und Solidarität in der Marktwirtschaft*, dtv, Mnichov 2002.
- ⁴ Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- ⁵ Pro bližší porozumění tomuto pojmu viz moji knihu *Moderný sociální konflikt. Esej o politice svobody*, Archa, Bratislava 1991.
- ⁶ Karl Popper, *Otevřená společnost a její nepřátelé*, díl II, *Vlna prorockví*, OIKUMENH, Praha 1994, str. 238.
- ⁷ Francis Fukuyama, *Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir?*, Kindler, Mnichov 1992, str. 82 a 89 (česky *Konec dějin a poslední člověk*, Rybka, Praha 2002).
- ⁸ Samuel Huntington, *Střet civilizací: boj kultur a proměna světového řádu*, Rybka, Praha 2001.
- ⁹ Michael Oakeshott, *Political Education*, Bowes & Bowes, Cambridge 1951, str. 7 a 22.